

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/157427>

Please be advised that this information was generated on 2021-06-22 and may be subject to change.

Denken in dialoog

Ethiek en de militaire praktijk

Ethiek is kritisch nadenken over moraal; het is het vermogen om onderscheid te maken en te oordelen. In onze morele oordelen spelen emoties een rol. Om dit vermogen te leren en in stand te houden zijn twee vormen van dialoog nodig: die met 'de ander' en die met onszelf. Een beschouwing van het boek *Heart of Darkness* en van de film *Apocalypse Now* toont het belang van narratieve ethiek en de genoemde dialoog. De oprichting van het Nederlands Instituut voor Militaire Ethiek onderstreept het belang om diverse wetenschappen te laten bijdragen aan een professionele militaire ethiek, ook voor soms onmenselijke situaties.

*Prof. dr. D.E.M. Verweij**

Ethiek is, als toegepaste filosofie, reflectie op de moraal van een bepaald vakgebied. Ethiek is kritisch nadenken over moraal, maar dat kan alleen op een adequate manier als dit kritische nadenken over moraal mede is gebaseerd op kennis van relevante inzichten uit andere wetenschappelijke disciplines zoals de psychologie, de psychoanalyse, de sociologie, de antropologie, de rechtswetenschappen en de neurowetenschappen.

Om dit laatste wetenschapsgebied als voorbeeld te nemen: neurowetenschappelijk onderzoek heeft aangetoond dat er een duidelijke relatie blijkt te bestaan tussen emoties en moraliteit en dat het vermogen beide te ervaren is gesitueerd in de prefrontale hersengebieden (vgl. Churchland 1986 en 2002, Damasio 1994 en Den Boer 2003). Dat betekent ook dat beschadiging van deze gebieden kan leiden tot emotionele vervlakking en daarmee tot het verdwijnen van moreel besef, zoals Damasio (1994) laat zien.

Ons emotionele systeem bepaalt dus mede ons oordeel over morele dilemma's (Den Boer 2003, p. 280) of, anders gezegd, in onze morele oor-

De tekst die u hieronder aantreft is de inaugurele rede die is uitgesproken op 28 oktober 2008 bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar militaire ethiek aan de Faculteit Militaire Wetenschappen van de Nederlandse Defensie Academie.

De redactie wenst professor Verweij veel geluk met deze nieuwe leerstoel aan de NLDA en spreekt de wens uit dat het Nederlands Instituut voor Militaire Ethiek zal bijdragen aan de belangrijke dialoog over krijgsmacht en ethiek.

delen zijn onze emoties aanwezig. Een oordeel is daarmee niet het resultaat van een abstract en ogenschijnlijk puur rationeel denkproces (vgl. Den Boer 2003, p. 288).

Wij zijn dus aanzienlijk minder rationeel dan we vaak denken te zijn. Iets wat overigens ook de psychoanalyse ons leert. De psychoanalyse is eveneens relevant als het gaat om ethiek, omdat zij bij uitstek het vermogen heeft de diepte onder de oppervlakte te analyseren en daarmee ook vormen van 'windowdressing' in de ethiek aan de kaak kan stellen.

Multidisciplinaire aanpak

Ten aanzien van alle eerder genoemde wetenschapsgebieden kan het belang voor de ethiek aangetoond worden. Daarmee is toegepaste ethiek mijns inziens noodzakelijk interdisciplinair, een interdisciplinariteit die bereikt wordt door een multidisciplinaire aanpak. Ik kom hier aan het eind van mijn oratie nog op terug. Want deze inter- en multidisciplinariteit vormt niet het onderwerp van mijn oratie. U kunt het eerder zien als de contextuele inbedding van dat waar ik vandaag vooral op

in wil zoomen: de kritische dimensie van de ethische reflectie.

Zoals aangegeven is ethiek kritisch nadenken over moraal. Het is geen 'windowdressing', geen politieke correctheid, maar het vermogen kritisch te reflecteren. 'Kritisch' gebruik ik hier in de oorspronkelijke betekenis van het Griekse woord 'krinein', dat vertaald wordt als 'onderscheid maken' en 'oordelen'. Deze betekenis van 'kritisch' die terug te vinden is in veel stromingen in de filosofie verwijst naar het mogen of de bekwaamheid tot oordelen. Wat betekent dat? Wanneer kun je dat, wanneer ben je bekwaam? Maar vooral, hoe leer je dat en hoe houd je dat vermogen in stand?

Ik zal mij de komende 45 minuten toewijden op de beantwoording van deze vragen. Daarbij speelt het begrip 'dialoog' op twee manieren een rol. De dialoog staat centraal in de context van de narratieve ethiek. Bij de bespreking van het belang van de narratieve ethiek zal duidelijk worden dat narrativiteit de mogelijkheid creëert voor de dialoog met de ander en de dialoog met jezelf. Beide dialoogvormen zijn cruciaal. Door verschillende wetenschappers is het belang van de dialoog met de ander aangetoond. Ik hoop, met behulp van de filosofe Hannah Arendt te laten zien dat de dialoog met jezelf zeker zo belangrijk is, omdat het de voorwaarde vormt voor het leren denken en het leren oordelen.

Het belang van de narratieve ethiek en van beide dialoogvormen en daarmee het belang van het leren denken en oordelen zal ik illustreren aan de hand van de roman *Heart of Darkness* van Joseph Conrad en de op deze roman gebaseerde film *Apocalypse Now* van Francis Ford Coppola. Ten slotte zal ik, aan het einde van mijn oratie, een en ander vertellen over ons expertisecentrum voor militaire ethiek, het NIME, in relatie tot het onderzoeksprogramma van onze sectie Militaire Gedragswetenschappen en Filosofie, waarin de genoemde vragen met betrekking tot moreel oordeelsvermogen een belangrijke rol spelen. Maar, zo zou u zich af kunnen vragen, waarom nu de bespreking van een roman

en een film? Deze vraag brengt mij bij het eerste deel van mijn oratie: het belang van narratieve ethiek.

Narratieve ethiek

Zoals in meer wetenschapsgebieden het geval is, wordt ook in de ethiek het belang van narrativiteit onderschreven. Narrativiteit speelt namelijk een wezenlijke rol in de constructie van het morele subject. Dat heeft te maken met het feit dat morele principes vaak het beste begrepen kunnen worden in het verhaal waarin ze tot uitdrukking komen. Buiten de context van het verhaal kunnen morele begrippen al snel te abstract worden. Literaire teksten spreken niet alleen onze verbeelding aan maar ook onze emoties en dus ook onze empathie. Dat zijn belangrijke zaken als het gaat om morele oordeelsvorming. In haar boek *Love's Knowledge* (1990) stelt de Amerikaanse filosofe en classica Nussbaum dat het vermogen een adequaat moreel oordeel te vellen gestimuleerd kan worden door literatuur.

Dat betekent overigens niet dat alle literatuur geschikt is. Het vermogen van een specifieke tekst om morele vaardigheid te trainen, of inzicht te bieden, moet onderzocht worden. Ethiek houdt in deze context in: het onderzoeken en uitleggen van de morele ervaring die in het verhaal gepresenteerd wordt. Daarmee wordt ethiek hermeneutiek van de morele ervaring zoals mijn leermeester prof. Paul van Tongeren ethiek heeft omschreven.

FOTO NIMH

De dialoog die we aangaan met het verhaal, wat we doen als we lezen, kan ons dingen leren over onszelf

Literatuur kan het vermogen stimuleren om een adequaat moreel oordeel te vellen

en over anderen. Het leert ons iets over de relatie tussen moraal en emoties en over de omgang daarmee; het leert ons iets over wat belangrijk gevonden wordt en waarom. De eerder genoemde filosoof Nussbaum noemt het leerproces dat ontstaat door het lezen van literatuur een training in morele vaardigheden (Nussbaum 1998, p. 214).

Zoals aangegeven wil ik ter illustratie van het belang van de narratieve ethiek en de beide dialoogvormen (de dialoog met de ander en de dialoog met jezelf) en dus ter beantwoording van de eerder genoemde vragen ten aanzien van moreel oordeelsvermogen, het boek *Heart of Darkness* en de film *Apocalypse Now* bespreken.

Heart of darkness

Het boek *Heart of Darkness* van Joseph Conrad (uit 1899) is een raamverhaal. In dit boek

FOTO: JOSEPH CONRAD SOCIETY OF AMERICA

laat Conrad zijn hoofdpersoon het verhaal vertellen dat hem is verteld door zijn scheepsmaat Charlie Marlow. Het gaat hier dus om een verhaal in een verhaal. Marlow vertelt over zijn werk als kapitein van een stoomschip in dienst van een bedrijf dat

onder andere handelt in ivoor en verschillende vestigingen heeft in Afrika. Deze vestigingen (handelsnederzettingen) worden geleid door handelsagenten en een van deze agenten is de heer Kurz.

Marlow's opdracht is Kurz te gaan zoeken want, hoewel hij aanvankelijk een voorbeeld was voor alle andere agenten (hij bracht het meeste ivoor binnen), gedraagt hij zich nu op een manier waar het bedrijf niet zo gelukkig mee is. Marlow raakt gefascineerd door Kurz.

Wat is dit voor iemand en wat is er eigenlijk met hem aan de hand?

Marlow trekt met zijn boot dieper en dieper de Afrikaanse jungle in en ontdekt, als hij uiteindelijk in de buurt van Kurz' verblijfplaats is gekomen, dat Kurz door de plaatselijke bevolking gezien wordt als de grote leider, een grote leider die meedogenloos en met harde hand heerst over een uitgestrekt gebied. Hoe meedogenloos wordt duidelijk als Marlow lijken en afgehakte hoofden op palen ontdekt. Het zijn de hoofden van rebellen, wordt hem verteld.

Als Marlow Kurz ontmoet vertelt hij ons als lezers:

Ik had hier te maken met een wezen bij wie ik geen beroep kon doen op iets hogers of lagere (...). Er was niets, noch boven hem, noch onder hem. Hij had zichzelf los geschopt van de wereld (...). En ik stond niet te redeneren met een gek. Geloof me of niet, maar zijn intelligentie was perfect helder, geconcentreerd op zichzelf met afschrikwekkende intensiteit, maar helder (...). Maar zijn ziel was gestoord. Helemaal alleen in de wildernis had deze ziel in zichzelf gekeken en ik zeg 't je: ze was gek geworden (...). Ik zag het onbegrijpelijke mysterie van een ziel die geen zelfbeheersing kent, geen geloof en geen angst, maar toch blind worstelt met zichzelf (Conrad, 1990, p. 107/108).

Marlow beschrijft vol bewondering de welbespraaktheid van Kurz, maar, zo stelt hij ook, het is deze welbespraaktheid die 'de dorre duisternis van Kurz' hart' verbergt (o.c. p. 110).

De wildernis had hem al vroeg te pakken gekregen en had wraak genomen voor de fantastische invasie. Ik denk dat ze hem dingen heeft toegefluiserd over hem zelf die hij niet wist. Dingen waarvan hij geen begrip had tot hij verviel in deze grote eenzaamheid en de fluisterende stem was onweerstaanbaar fascinerend gebleken. Ze echode luidt in hem omdat hij volkomen leeg was van binnen (o.c. p. 95).

Als Marlow Kurz ontmoet is Kurz al ernstig ziek en er treedt geen verbetering op. Op een avond, als Marlow met een kaars Kurz' kamer in komt, vertelt deze hem dat hij hier in het donker ligt te wachten op de dood. Marlow probeert Kurz gerust te stellen, maar zonder resultaat. Marlow vertelt ons:

Ik zag op dat ivoren gezicht de uitdrukking van sombere trots, van meedogenloze macht, van versmachte verschrikking, van een intense en hopeloze vertwijfeling. Beleefde hij zijn leven opnieuw in ieder detail van begeerte, verleiding en overgave gedurende dat ultieme moment van complete kennis? Hij schreeuwde met ingehouden stem tegen een beeld, tegen een soort visioen. Hij schreeuwde twee keer, een ingehouden schreeuw die niet meer was dan een zucht: 'The Horror, The Horror' (o.c. p. 112).

Deze woorden worden door Bas Heijne in zijn Nederlandse vertaling van het boek vertaald als 'Afgrijselijk!, Zo afgrijselijk!'

De woorden worden door Marlow geïnterpreteerd als een moreel oordeel dat Kurz velt over zijn eigen activiteiten. Hij had alles op een rijtje gezet en een oordeel geveld: 'afgrijselijk, zo afgrijselijk'. Marlow stelt dat het hier gaat om 'een morele overwinning betaald met ontelbare nederlagen, met walgelijke verschrikkingen en walgelijke bevredigingen' (Conrad, 1990, p. 114).

De literatuurcriticus Cedric Watts geeft in zijn bespreking van deze passage aan dat Kurz inderdaad een moreel oordeel velt over zijn activiteiten, maar dat dit oordeel ook ambivalent is. Hij veroordeelt zijn acties maar stelt ook de verleiding vast. Het gaat om een verbinding tussen verlangen en haat, aldus Watts (in Conrad 1990, p. 138). Het gaat om de verleiding de moraal uit te schakelen. De psycholoog Bandura noemt dit *moral disengagement* en zoals Bandura (1999) laat zien, zijn daar meerdere vormen van. Het uitschakelen van de moraal kan, vaak achteraf, leiden tot gevoelens van schuld en schaamte, maar het kan ook genoegdoening opleveren en zelfs bevrediging, zoals Conrad ons in deze passage in zijn boek *Heart of darkness* duidelijk maakt.

Apocalypse Now

In de film *Apocalypse Now*, die is gebaseerd op het boek van Conrad en die veel bekender is geworden dan het boek, wordt nog een belangrijk element toegevoegd aan deze verleiding om de moraal uit te schakelen. De film *Apocalypse*

Affiche van de film 'Apocalypse now'

Now uit 1979, van Francis Ford Coppola, wordt wel de oorlogsfilm aller oorlogsfilms genoemd en is een van de meest besproken films. De film speelt niet in Afrika, zoals het boek *Heart of darkness*, maar in Vietnam en Cambodja.

Ook in deze film gaat het om een zoektocht, in dit geval de zoektocht van kapitein Willard naar kolonel Kurz. Kolonel Kurz wordt evenals de heer Kurz in het boek van Conrad aanvaardbaar zeer gewaardeerd door zijn meerderen. Kurz is een kolonel die heeft gediend bij de Special Forces en wordt beschreven door zijn generaal als een van de beste officieren en een goed en humanitair mens. Maar, en ook hier is de overeenkomst met het boek *Heart of darkness* duidelijk, hij wordt beschreven als een man die eenmaal alleen in de letterlijke en figuurlijke wildernis van de binnenlanden van Vietnam een eigen koninkrijk sticht, waarin de enige wet de wet van Kurz zelf is.

Willekeur

Dit betekent dat iedereen is overgeleverd aan zijn willekeur, een willekeur waarin de morele dimensie 180 graden is gedraaid of, anders gezegd, waarin goed en kwaad volledig andere

vormen hebben aangenomen. De generaal die kapitein Willard de opdracht geeft om kolonel Kurz op te sporen stelt: 'In deze oorlog worden dingen verwarrend, idealen, moraal, militaire noodzaak' en sprekend over Kurz voegt hij hieraan toe: 'de verleiding moet groot zijn om god te zijn daarbuiten bij die inboorlingen. In ieder mensenhart is de strijd tussen rationaliteit en irrationaliteit, tussen goed en kwaad'.

Maar desalniettemin, zo vervolgt de generaal zijn uiteenzetting, is Kurz gek geworden en Willard moet hem opsporen en vermoorden, want kolonel Kurz is niet alleen gek geworden, hij wordt ook beschuldigd van het vermoorden van vier dubbelspionnen. Tijdens zijn zoektocht naar Kurz leest Willard het materiaal dat hem is verstrekt door de eerder genoemde generaal. Daarin leest hij dat Kurz een goed militair is met een tot nu toe indrukwekkende carrière. Hij leest ook een artikel dat Kurz enige tijd geleden geschreven heeft. Daarin bespreekt Kurz het gebrek aan discipline en moreel van de Amerikaanse militairen. Terzijde kan hier opgemerkt worden dat dit gebrek aan moreel en discipline geen fictie is, maar ook werd aangetoond in wetenschappelijk onderzoek (vgl. Gabriel and Savage, 1978).

Verscheurd

Eenmaal aangekomen in het gebied waar Kurz verblijft, ziet Willard overal lijken en schedels en afgehakte hoofden, zoals ook beschreven wordt in het boek *Heart of Darkness*. Er zijn meer verwijzingen naar het boek, zoals de beschrijving van Kurz' heldere geest, maar gestoorde ziel. Kapitein Willard vertelt ons over kolonel Kurz: 'Ik heb nog nooit zo'n gebroken en verscheurd mens gezien (...). Hij brak met zijn familie en hij brak met zichzelf. In een van de laatste en mijns inziens meest cruciale scènes uit de film zegt Kurz tegen Willard:

Het is onmogelijk om in woorden uit te drukken wat nodig is, wat noodzakelijk is aan hen die niet weten wat 't afgrijselijke ('horror') is. Het afgrijselijke ('horror') moet je vriend worden. Het afgrijselijke ('horror') en morele verschrikking ('terror') zijn je vrienden, zo niet dan zijn het vijanden die je moet vrezen.

Vervolgens vertelt Kurz Willard hoe hij, toen hij nog bij de Special Forces zat, een kamp in ging om kinderen in te enten tegen polio. Toen Kurz en zijn mannen het kamp verlieten rende een oude man hen achterna. Hij huilde en kon geen woord uitbrengen. Kurz en zijn mannen gingen mee terug naar het kamp en zagen daar dat de tegenstander het kamp was binnengekomen en alle armpjes van de ingeënte kinderen had afgehakt en op een stapel gegooid.

Geniaal

Kurz vertelt hoe hij jankte en huilde maar hoe hij plotseling een inzicht kreeg: 'Het raakte me als een diamanten kogel recht door mijn hoofd. Dit is geniaal, de wil om dit te doen. Toen besepte ik dat zij sterker waren dan wij. Zij waren geen monsters, zij waren getraind kader'. En hij voegt eraan toe:

Als ik tien divisies van zulke mannen had zouden de problemen snel opgelost zijn. Je hebt mensen nodig die een moraal hebben en tegelijkertijd in staat zijn om hun primitieve instincten om te doden in te zetten, zonder gevoel, zonder te oordelen, zonder te oordelen. Want het oordeel maakt ons machteloos.

We zullen straks zien dat hier precies de kern van het probleem ligt.

Willard luistert naar Kurz en vertelt ons als kijkers over Kurz: 'Hij wachtte op me zodat ik zijn pijn weg zou nemen. Hij wilde sterven als een soldaat'. Vervolgens doodt hij Kurz en zijn laatste woorden zijn, net als in het boek: *'The Horror, The Horror'*.

Zowel het boek als de film beschrijft de poging van Kurz zijn morele oordeelsvermogen uit te schakelen, of zo u wilt te overstijgen. Zowel in het boek als in de film wordt duidelijk gemaakt wat de consequenties daarvan zijn: innerlijke verscheurdheid en een getormenteerde ziel. Maar is dat altijd het resultaat? Is het niet mogelijk om in bepaalde situaties buiten de moraal te gaan staan, of de moraal op een zijspoor te zetten? Want heeft kolonel Kurz niet een beetje gelijk als hij stelt dat het morele oordeel ons machteloos maakt? Zijn we beter af zonder moreel oordeelsvermogen?

Om een antwoord op die vraag te kunnen geven, moeten we eerst weten wat ons moreel oordeelsvermogen is en hoe het werkt. Dat brengt mij bij de filosofe Hannah Arendt, een belangrijke filosoof als het gaat om moreel oordeelsvermogen.

Arendt over moreel oordeelsvermogen

Arendt is gefascineerd door het feit dat sommige mensen in staat blijken een adequaat moreel oordeel te kunnen vellen terwijl anderen

door de situatie of door de invloed van de mensen in hun omgeving dit vermogen blijkbaar kunnen verliezen. De concrete vraag van Arendt, die zich in dit opzicht vooral richt op de periode voorafgaand aan en tijdens de Tweede Wereldoorlog, is de vraag hoe het kon dat sommige mensen de heersende nazi-moraal weigerden te zien als hun moraal en dus weigerden te collaboreren. Hoe kon het dat zij tegen de stroom in bleven zwemmen?

FOTO WWW.SPILINDER.COM

Hannah Arendt. 'Arendt noemt twijfelaars en sceptici zelfs betrouwbaarder dan mensen die niet twijfelen (...)'

Het antwoord van Arendt is eenvoudig: omdat ze bleven denken. Dat betekent, zo lezen we bij Arendt, dat ze zich afvroegen in hoeverre ze nog in vrede met zichzelf konden leven na bepaalde daden te hebben verricht. Arendt refereert hier aan het vermogen tot zelfreflectie dat ze, onder verwijzing naar Plato en Socrates ook 'de stilzwijgende dialoog tussen mij en mijzelf' noemt (Arendt, 2004, p. 72).

In Plato's teksten noemt Socrates deze dialoog 'dialegesthai', hetgeen betekent: iets grondig bespreken, maar dan zo dat je jezelf vragen stelt en deze ook zelf beantwoordt. Dit is iets anders dan het stellen van retorische vragen. Het gaat namelijk om het vermogen met jezelf

daadwerkelijk in gesprek te gaan. Dit leidt tot zelfkennis en vanuit deze zelfkennis ontstaat het oordeel. In het geval van de mensen die weigerden te collaboreren met de nazi's was het oordeel: dit kan ik niet doen.

Arendt maakt duidelijk dat het niet gaat om de constatering dit *mag* ik niet doen. Het is niet een plicht van buiten, een autoriteit die mij iets oplegt. Ik oordeel zelf: ik *kan* dit niet doen. Zoals Arendt stelt: 'Ik kan het niet (...) want het leven zou niet meer de moeite waard zijn als ik dit had gedaan' (Arendt, 2004, p. 254).

Dialog met jezelf

Denken is in feite deze dialoog met jezelf op een serieuze en eerlijke manier voeren. Dat impliceert ook momenten van onzekerheid en twijfel. Dat kan niet anders. Sterker nog: dat is juist positief. Arendt noemt twijfelaars en sceptici zelfs betrouwbaarder dan mensen die niet of nooit twijfelen, omdat twijfelaars en sceptici gewend zijn dingen grondig te onderzoeken en zelfstandig na te denken (o.c. p. 72).

Het vermogen om de dialoog met jezelf te voeren is de voorwaarde voor het vermogen om te denken, en het vermogen om te denken is de voorwaarde voor het kunnen oordelen. In Arendt's optiek is het tevens de voorwaarde voor persoonsvorming en voor integriteit, zoals zij aangeeft in haar tekst 'Enkele problemen uit de moraalfilosofie' (in: Arendt 2004, p. 112 en 113). Dat betekent dus dat als het vermogen ontbreekt de dialoog met jezelf te voeren, ook het vermogen te denken ontbreekt en daarmee ook het vermogen te oordelen. Als dit het geval is kan er geen sprake zijn van persoonsvorming en evenmin van integriteit.

Er is nog een wezenlijk aspect dat genoemd moet worden met betrekking tot het vermogen te denken. Want het feit dat Arendt benadrukt dat denken de dialoog met jezelf impliceert betekent niet dat de focus daarmee alleen op jezelf ligt. Dit is juist niet het geval. In haar tekst 'Tussen verleden en toekomst' stelt Arendt dat de mens in staat is te oordelen door het vermogen tot een 'verruimde denkwijze' (o.c. p. 139). Dit begrip 'verruimde denkwijze'

ontleent Arendt aan Kant, die dit begrip gebruikt in zijn boek *Kritik der Urteilskraft*. Dit begrip 'het verruimde denken' wordt gekoppeld aan het eveneens aan Kant ontleende begrip van de *sensus communis logicus* oftewel: het gezonde verstand als het met anderen gedeelde verstand, de gezamenlijke zin.

Verbeeldingsvermogen

Volgens Kant maakt dit verstand het mogelijk om in gemeenschap met anderen te leven en met deze anderen te communiceren over de dingen die we waarnemen. Bij deze communicatie speelt een tweede vermogen een belangrijke rol. Dit vermogen is de verbeeldingskracht of de representatie. Met behulp van deze verbeeldingskracht kan ik een beeld in mijn geest hebben van iets dat als zodanig afwezig is. Dit beeld kan ook andere mensen betreffen: ik kan, zoals Kant het uitdrukt, denken in plaats van ieder ander.

In tegenstelling tot Kant plaatst Arendt de begrippen 'het verruimde denken' en 'het gezonde verstand' in een ethische context. Voor Kant staan ze uitdrukkelijk niet in een ethische context, maar in een esthetische context. Daar kun je natuurlijk vraagtekens bij plaatsen, zoals Arendt ook terecht doet. Het ligt echter buiten het bereik van deze oratie om daar nader op in te gaan.

Waar het, in de context van deze oratie, om gaat is dat het menselijke oordeel niet alleen bepaald wordt door dat wat je waarneemt, maar mede door je vermogen je een voorstelling te maken van iets dat je niet waarneemt. Arendt geeft zelf het voorbeeld van het zien van een huis in een sloppenwijk (waarneming van het aanwezige) en haar poging zich voor te stellen hoe zij zich zou voelen als zij in die wijk zou wonen. Zij probeert te denken vanuit de bewoner van de sloppenwijk.

Een ander voorbeeld is de tekst 'Overpeinzingen bij Little Rock', ontstaan naar aanleiding van een foto in de krant. Het is een foto van een Afro-Amerikaans meisje op weg naar huis na haar eerste schooldag op een pas geïntegreerde school, waar zij de enige Afro-Amerikaan is. De foto laat zien hoe zij wordt achter-

volgd door joelende kinderen en journalisten. In haar tekst verplaatst Arendt zich in de positie van de moeder van dit meisje. Sterker nog, de hele tekst kan gezien worden als het resultaat van Arendt's poging te denken vanuit de positie van de ander, in dit geval de moeder van het meisje.

Een oordeel heeft meer waarde naarmate degene die het oordeelt velt meer standpunten van andere mensen in zijn of haar denken aanwezig kan stellen en hier dus in het oordeel rekening mee kan houden. Tegen de achtergrond van het gedachtegoed van de Duitse filosoof Nietzsche, waar Arendt overigens in haar bespreking van moreel oordeelsvermogen ook naar verwijst, zou je kunnen stellen dat de erkenning van de perspectivische zinswijze cruciaal is. Om het in de symbolische woorden van Nietzsche uit te drukken: 'je moet de dingen vanuit honderd ogen kunnen bekijken' en 'hoe meer ogen hoe vollediger het begrip van een zaak wordt' (Nietzsche, KSA 5, p. 365).

Denken en oordelen

Denken en oordelen horen bij elkaar. Ze zijn onderling verbonden. Denken is, zoals Arendt aangeeft, de stilzwijgende dialoog met jezelf waardoor het anders-zijn binnen onze identiteit gerealiseerd wordt en daarmee het geweten in ons bewustzijn. Oordelen is de verwerking van het denken. Denken en oordelen zijn daarmee typisch menselijke zaken.

Dat betekent ook dat in het denken en oordelen de menselijkheid of humaniteit gerealiseerd wordt en dat de humaniteit verdwijnt als er niet gedacht en niet geoordeeld wordt. Van belang is hierbij wel dat het denken aan het oordelen vooraf gaat. Als dit niet het geval is, is er sprake van vóór-oordelen. Dat wil zeggen dat het denkproces is overgeslagen en het oordeel niet gefundeerd is.

Onder verwijzing naar de Duitse filosoof Heidegger noemt Arendt oordelen ook 'de manifestatie van de wind van het denken'. Dit is:

het vermogen goed van kwaad te onderscheiden en dit kan inderdaad rampen voorkomen, ook

voor de persoon in kwestie zelf, op die zeldzame momenten dat het er echt op aan komt (Arendt, 2004, p. 183).

Wat leveren deze inzichten van Arendt op voor de vraag die ik naar aanleiding van het boek *Heart of darkness* en de film *Apocalypse Now* heb geformuleerd: de vraag of we niet beter af zijn zonder moreel oordeelsvermogen.

De ander

Arendt heeft duidelijk gemaakt dat denken en oordelen verbonden zijn, en dat denken de dialoog is met jezelf waarin de ander (andere mensen) aanwezig worden gesteld. Als dit denken en het hieraan gekoppelde oordelen ontbreekt, is de weg vrij voor het onmenselijke, het inhumane. Het onmenselijke en inhumane worden vaak omarmd, zoals Arendt laat zien, door mensen die niet denken. Dat wil zeggen, geen vermogen tot zelfreflectie hebben en zich niet kunnen verplaatsen in de positie van de ander. Niet kunnen denken is niet kunnen oordelen.

Hoe zit het dan met Kurz? Waarom wil Kurz van het morele oordeel af? Hij stelt dat het morele oordeel machteloos maakt en dat klopt, maar het klopt maar ten dele. Het maakt precies machteloos omdat het dwingt de dialoog met jezelf aan te gaan en daarin de ander (andere mensen) aanwezig te stellen. Daardoor

twijfel je: moet ik dit wel doen? Wat zijn de consequenties? Niet alleen voor mijzelf maar ook voor anderen? Die twijfel is goed, die twijfel is noodzakelijk, het maakt namelijk dat je echt goed nadenkt. Het is de dialoog met jezelf waarin je de ander present stelt die ons tot mens maakt.

Menselijke waardigheid

Weigeren deze dialoog aan te gaan is weigeren je humaan te gedragen. Zowel het boek *Heart of Darkness* als de film *Apocalypse Now* laat zien wat de consequenties daarvan zijn, ook voor de persoon in kwestie zelf (in dit geval Kurz). Dit betekent ook dat als kolonel Kurz zegt dat *horror* (het afgrijselijke) je vriend moet worden, hij iets onmenselijks probeert te realiseren. *Horror* (het afgrijselijke) kan alleen je vriend worden ten koste van het verlies van je humaniteit en je eigen menselijke waardigheid.

Tegen deze achtergrond is de beschrijving die van Kurz wordt gegeven begrijpelijk. Hij wordt zowel in het boek als in de film beschreven als iemand die 'zichzelf had los geschopt van de wereld', met een 'afschrikwekkende intensiteit gericht was op zichzelf', een 'gestoorde ziel had' en een 'gebroken en verscheurd mens was' die, zo stelt kapitein Willard, 'zelfs gebroken had met zichzelf'.

Met een verwijzing naar Arendt zou je hier ook kunnen zeggen: iemand die de dialoog met zichzelf en met de ander niet meer aan wenste te gaan, en die het contact met zichzelf voorgoed was kwijtgeraakt. Vandaar de eenzaamheid. Is dat eigenlijk niet de ware machteloosheid: het niet meer bij machte zijn om mens te zijn?

Een expertisecentrum voor militaire ethiek: het NIME

Het belang van het leren denken en het leren oordelen in een militaire context brengt mij bij ons expertisecentrum voor militaire ethiek, het NIME (Nederlands Instituut voor Militaire Ethiek), en het brengt mij daarmee bij het laatste onderdeel van mijn oratie.

Op grond van de voorafgaande analyse zou het morele oordeel de 'bewaarplaats van het

FOTO A. EN P. BYRNE

'In de militaire praktijk is per definitie sprake van een verbinding tussen ethiek en geweld.'
Gedenkteken in Cambodja

humane' genoemd kunnen worden (vgl. Melis, 1995). Om die reden speelt moreel oordeelsvermogen een cruciale rol in het ontwikkelen van morele professionaliteit. Dit concept 'morele professionaliteit' vormt de basis van het onderwijs en onderzoek van het NIME. Wat betekent morele professionaliteit en vooral: wat betekent dit in de militaire praktijk?

Morele professionaliteit

Morele professionaliteit impliceert ten eerste het herkennen van de morele dimensie van een situatie en het vermogen hier een adequaat oordeel over te vellen. Het impliceert vervolgens het vermogen te communiceren over deze morele dimensie en het morele oordeel. In deze communicatie, waarin het dus bij uitstek gaat om de eerder besproken dialoogvormen is het kunnen hanteren van het discours en de middelen die de ethiek aanreikt belangrijk. Dit kan namelijk in veel gevallen de situatie of de concrete vraag of het dilemma verhelderen en bijdragen aan een verantwoorde analyse.

Morele professionaliteit impliceert daarnaast het vermogen en de bereidheid om te handelen en ten aanzien van de gekozen handeling verantwoording af te willen en kunnen leggen. Ten slotte zou ik aan morele professionaliteit *resilience* of veerkracht toe willen voegen. Het is deze 'resilience' die maakt dat een militair die in staat is moreel verantwoord en dus moreel professioneel op te treden ook in staat is, in moreel opzicht, de nodige veerkracht te ontwikkelen om een ingrijpend moreel dilemma, of een ingrijpende moreel/ethische kwestie, ook daadwerkelijk als een ingrijpende gebeurtenis te ervaren. En daarbij is hij of zij tevens in staat de gevoelens van pijn en wellicht ook van verdriet en schuld, die vaak met ingrijpende ervaringen gepaard gaan, een plaats te geven in zijn/haar leven zonder hier blijvende psychische schade van te ondervinden. Zonder dus de weg, of een deel van de weg, van kolonel Kurz te moeten gaan en de eigen menselijkheid of een deel daarvan te verliezen.

Het verder ontwikkelen en uitdiepen van alle genoemde bestanddelen van morele professio-

naliteit is een van de belangrijke taken voor de toekomst. Met het oog hierop en met het oog op het verder ontwikkelen en vormgeven van militaire ethiek in het algemeen, is anderhalf jaar geleden een 'expertisecentrum' opgericht: het Nederlands Instituut voor Militaire Ethiek (NIME). Het NIME wil zich profileren als een expertisecentrum op het gebied van de militaire ethiek dat, als zodanig, een bijdrage kan leveren aan het ontwikkelen en stimuleren van de morele professionaliteit van militairen op alle niveaus binnen de defensieorganisatie.

Andere expertisecentra voor ethiek

Een expertisecentrum voor ethiek is geen onbekend verschijnsel. Bij veel universiteiten zijn expertisecentra voor ethiek aanwezig. Het Centrum voor Ethiek van de Universiteit van Nijmegen is daar een voorbeeld van, evenals het Blaise Pascal Instituut van de Vrije Universiteit van Amsterdam. Deze centra geven aan dat de moreel/ethische vraagstukken die zich in toenemende mate voordoen in beroepspraktijken vragen om reflectie en concreet onderzoek.

In verschillende publicaties is inmiddels aangegeven dat ook in de militaire praktijk een toename van moreel/ethische vragen en dilemma's aan de orde is. De toegenomen aandacht voor het vakgebied van de militaire ethiek onderstreept deze tendens. Een expertisecentrum gericht op het onderzoeken, beschrijven, en verhelderen van morele vraagstukken is dan ook voor de militaire praktijk van groot belang. Het NIME biedt, als expertisecentrum, tevens de mogelijkheid tot een nauwere samenwerking tussen de diverse personen die met ethiek bezig zijn binnen de defensieorganisatie, hetgeen voor de implementatie van beleid van groot belang is.

Daarnaast biedt het ook de mogelijkheid om onderzoek, defensiebreed, te vertalen in onderwijs en trainingen. Dat doen we momenteel in onze 'Verdiepingscursus Militaire Ethiek' die speciaal is opgezet voor diegenen in zich binnen de defensieorganisatie bezighouden met ethiek en aanverwante gebieden. Dit kan zijn in de vorm van het opzetten en/of verzorgen

van onderwijs en trainingen maar ook in het maken van beleid.

Het NIME verbindt theoretische kennis en inzichten met praktijkgerichte kennis en ervaring. Het richt zich op multidisciplinaire kennisontwikkeling en kennisoverdracht op het gebied van militaire ethiek en aanverwante gebieden. Het onderzoek dat wij verrichten is terug te vinden in ons onderzoeksprogramma 'Filosofie en Ethiek van de Militaire Praktijk'. Binnen dit programma wordt onderzoek gedaan naar de militaire praktijk vanuit een filosofisch-ethisch perspectief, dat, zoals ik al heb aangegeven in het begin van mijn verhaal, nauw gerelateerd is aan andere wetenschappelijke disciplines en in deze verbinding relevant is voor de militaire praktijk.

De militaire praktijk

Deze militaire praktijk wordt, zoals bekend, vormgegeven in het voorbereiden, faciliteren en concreet uitvoeren van het drieledige takenpakket van de krijgsmacht. Dit takenpakket, dat voortvloeit uit het door de staat aan de krijgsmacht toevertrouwende geweldsmonopolie, betreft (ook dat is bekend) het verdedigen van het eigen en bondgenootschappelijke grondgebied, de bescherming en bevordering van de internationale rechtsorde en de ondersteuning van civiele autoriteiten bij rechtshandhaving en humanitaire hulp.

De verdediging, bescherming en bevordering van de 'waarden' waar in het takenpakket naar wordt verwezen kunnen dus, indien noodzakelijk, door het gebruik van geweld gerealiseerd worden. Dit betekent dat in de militaire praktijk per definitie sprake is van een verbinding tussen ethiek en geweld. Deze unieke en complexe verbinding van twee elkaar ogenschijnlijk uitsluitende entiteiten vormt de basis voor het onderzoeksprogramma. Het filosofisch-ethisch perspectief richt zich dan ook op het fenomeen 'geweld' als zodanig; op de legitieme en moreel verantwoorde uitoefening van geweld; de relatie tussen geweld, identiteit en gemeenschap; de gevolgen van (de confrontatie met, en het uitoefenen van) geweld en de functie en betekenis van humaniteit en profes-

sionaliteit in de strijd voor vrede en veiligheid. De bestudering van deze onderwerpen is zowel van belang voor het individuele niveau van de militaire praktijk (militair en burger) als voor het gemeenschappelijke niveau (militaire organisatie en politieke gemeenschap). Het filosofisch-ethisch perspectief richt zich daarom op zowel de moreel/ethische dimensies van militaire missies in oorlogsgebieden, als op de moreel/ethische dimensies van het functioneren in een militaire organisatie op de thuisbasis en in vreedestijd.

Onderzoek

De doelstelling van het onderzoeksprogramma 'Filosofie en Ethiek van de Militaire Praktijk' is het verrichten van onderzoek naar de filosofisch/ethische dimensie van de militaire praktijk om op basis van de verkregen resultaten een bijdrage te kunnen leveren aan het onderwijs aan militairen en de daarin te ontwikkelen morele professionaliteit.

Omdat het ontwikkelen en stimuleren van morele professionaliteit niet alleen een individuele aangelegenheid is, maar zowel in positieve als in negatieve zin kan worden beïnvloed door de structuur en cultuur van een organisatie en door de technologie die in en door de organisatie wordt gebruikt en ingezet, spelen ook de thema's 'organisatiestructuur', 'cultuur' en 'technologie', een belangrijke rol in het onderzoek naar het ontwikkelen en stimuleren van morele professionaliteit.

Het betreft hier onderzoek waar door meerdere collega's in diverse onderzoeksprojecten aan gewerkt wordt. Dit betreft collega's van de sectie Militaire Gedragwetenschappen en Filosofie, maar ook collega's van andere secties binnen de Faculteit Militaire Wetenschappen en tevens collega's van andere universiteiten, zowel in Nederland als daar buiten. Het spreekt voor zich dat wij, juist als het gaat om morele professionaliteit, internationalisering van groot belang achten.

Met de kennis en de inzichten die worden verkregen uit de diverse onderzoeksprojecten en die voor een substantieel deel vertaald worden

naar onderwijs, zowel binnen als buiten de Nederlandse Defensie Academie, wordt zoals aangegeven gewerkt aan het ontwikkelen en stimuleren van morele professionaliteit. Dit houdt in, zoals ik heb laten zien, het vermogen een adequaat moreel oordeel te vellen en op basis daarvan moreel verantwoorde keuzes te maken.

Denken in dialoog impliceert het vermogen tot zelfreflectie en het denken met en aan de ander. Denken in dialoog is bovenal kritisch denken en kritisch denkvermogen vormt de *conditio sine qua non* voor een moreel verantwoord oordeel. Het is daarmee de kern van morele professionaliteit in de militaire praktijk en dat lijkt de enige garantie menselijk te kunnen blijven in soms onmenselijke omstandigheden. ■

Literatuur

- Arendt, H. (1958), *The Human Condition*, University of Chicago Press, Chicago.
- Arendt, H. (1959), 'Reflections on Little Rock', in: *Dissent* 6/1, (Winter 1959).
- Arendt, H. (1977), *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*, Penguin Books, New York (1963).
- Arendt, H. (1970), *On Violence*, Harcourt Brace & Company, New York.
- Arendt, H. (1977), *Between Past and Future. Eight Exercises in Political Thought*, Penguin Books, New York.
- Arendt, H. (1978), *The Life of the Mind I en II*, Harcourt Brace & Company, New York.
- Arendt, H. (2004), *Verantwoordelijkheid en Oordeel*, samengesteld en ingeleid door J. Kohn, vertaald door M. Stoltenkamp, Lemniscaat, Rotterdam. Oorspronkelijke title: *Responsibility and Judgment*, (2003).
- Baarda, Th. A. van en Verweij, D. (ed) (2006), 'Military Ethics; The Dutch Approach. A Practical guide' Martinus Nijhoff Publishers, Leiden/ Boston.
- Bandura, A. (1999), 'Moral Disengagement in the perpetration of inhumanities', in: *Personality and Social Psychology Review*, 3(3), pp. 193-209.
- Boer, J.A. den, (2003), *Neurofilosofie. Hersenen, bewustzijn, vrije wil*, Boom, Amsterdam.
- Churchland, P.S. (1986), *Neurophilosophy. Toward a unified science of the mind/brain*, MIT Press, Massachusetts.
- Churchland, P.S. (2002), *Brain-Wise. Studies in neurophilosophy*, MIT Press, Massachusetts.
- Conrad, J. (1995), *Heart of Darkness with The Congo Diary*. Edited with an Introduction and Notes by Robert Hampson, Penguin Books, London.
- Conrad, J. (1990), *Heart of Darkness and other tales*, Edited with an Introduction and Notes by Cedric Watts Damasio, A.R. (1994), *Descartes' Error. Emotion, Reason and the Human Brain*, Putnam, New York.
- Gabriel, R.A. and Savage, P.L. (1978), *Crisis in Command. Mismanagement in the Army*, Hill and Wang, New York.
- Kant, I. (2003), *Kritik der Urteilskraft*. Mit einer Einleitung und Bibliographie, Hrsg. von H.F. Klemme, Felix Meiner Verlag, Hamburg.
- Melis, K. (1995), *Bewaarplaatsen van het humane: essays over menselijke waardigheid*, Kok Agora, Kampen.
- Nietzsche, F. (1988) Friedrich Nietzsche, *Sämtliche Werke*, Kritische Studienausgabe in 15 Banden, Band 5, Hrsg. von G. Colli und M. Montinari, De Gruyter, Berlin/New York.
- Nussbaum, M.C. (1990), *Love's Knowledge. Essays on Philosophy and Literature*, Oxford University Press.
- Nussbaum, M.C. (1998), *Wat Liefde weet. Emoties en moreel oordelen*, Inleiding, tekstintroductions en samenstelling M. Boenink, Boom/Parrèsia, Amsterdam.
- Ricoeur, P. (1965), *De l'interpretation. Essai sur Freud*, Paris Ricoeur, P. (1986), 'Life: A story in Search of a Narrator', in: M.C. Doeser and J.N. Kraay (eds.) (1986), *Facts and Values*, Nijhoff, Dordrecht.
- Verweij, D. (2004), 'The Dark Side of Obedience: The Consequences of Hannah Arendt's Analysis of the Eichmann Case' in: *Professional Ethics*, Volume 10, nos 2, 3&4, p. 144-159.
- Verweij, D., Hofhuis, K. and Soeters, J. (2007), 'Moral Judgement within the Armed Forces', in: *Journal of Military Ethics*, volume 6, issue 1, pp. 19-40.
- Verweij, D. (2007), 'Military Ethics: A Contradiction in Terms?', in: J. Toiskallio (ed.) (2007), *Ethical Education in the Military. What, How and Why in the 21st Century*, Finnish National Defence University, ACIE Publications, Helsinki, Finland.
- Widdershoven, G.A.M. en Boer, Th. de (red.) (1990), *Hermeneutiek in discussie*, Eburon, Delft.
- Wils, J.P. (red.) (1999), *Ethiek en hermeneutiek*, Damon, Leende.
- Wortel, E. en Verweij, D. (2008), 'Inquiry, Criticism and Reasonableness: Socratic Dialogue as a Research Method?', in: *Practical Philosophy*, Volume 9, no 2, pp. 54-73.